

készültek volna, de a bevezetőben az áll (30), hogy ezen a 3. kéziratlapon egy scriptor dolgozott. Zavaró az is, hogy a Faut vagy Klein által javított szavak, akkor is, ha nyilvánvaló elírásról van szó, a főszövegben, hegyes zárójelek között kaptak helyet. Ezeket a semmi információt nem nyújtó tévesztéseket fel lehetett volna tüntetni egy jegyzékben a kötet végén, persze ehhez – legalábbis a német szöveget – sorszámozással kellett volna ellátni, ami egy „kritikai kiadás” esetén helyénvaló lenne. A kiadás ugyanis a teljes szöveget eredeti nyelven és magyar fordításban is közli. A kritikai kiadás másik tartozéka lenne a személynevek, események kommentálása. Érthetetlen, hogy Sopron történetének, a reformáció-kori magyar és német irodalomnak olyan kiváló ismerője, mint Kovács József László, miért bánik olyan takarékosan és következetlenül ezekkel az életrajzi, bibliográfiai, his-

tóriai információkkal. A 39. lapon fordul elő először „Gerengkhl” változatban Simon Gerengel soproni prédikátor neve, akit a német irodalomtörténet-írás mint mesterdalnokot is számon tart. Semmit nem tudunk meg róla, csak a következő lapon említett műve kapja meg a precíz bibliográfiai jegyzetet. Ugyanezen a lapon szerepel a nürnbergi Jonas Petrus Musaeus, róla sem tudunk meg semmit. A 66. lapon viszont valamennyi említett személy megkapja a megfelelő kommentárt. Csak arra gondolhatunk, hogy a kiadó helytakarékosági szempontja köthette meg az editor kezét. A csupán 30 szót tartalmazó glosszárium soványsága is valószínűleg ennek tudható be. A gondos és minden személy- és helynévre, eseményre kiterjedő mutató viszont nagyban segíti a kötet használatát.

Vizkelety András

**SZAKÁLY FERENC: MEZŐVÁROS ÉS REFORMÁCIÓ:
TANULMÁNYOK A KORAI MAGYAR POLGÁROSODÁS KÉRDÉSÉHEZ**
Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 486 l. (Humanizmus és Reformáció, 23).

Mire ez a recenzió napvilágot lát, addigra több esztendő telt el Szakály Ferenc könyvének megjelenése óta, s a recenzens maga sem tudja magának megmagyarázni, hogy a rögtön möhön elolvasott műről miért nem született meg azonnal az ismertetés avagy a bírálat. A szerző mintha maga is félt volna attól, hogy munkája ilyen sorsra jut, amikor így nyilatkozott: „Tökéletesen tisztában vagyunk azzal, hogy egy ilyen felépítésű kötet könnyen az érdeklődés »senkiföldjére« kerülhet. A filológus ... nyilván a burjánzó kereskedelem-történeti, a gazdaság- és társadalomtörténeti, a gazdagság- és társadalomtörténeti pedig ... a bonyodalmas művelődéstörténeti részeket, mindkettő esetleg a helyenként helytörténeties megkö-

zelítéseket sokallja majd.” (31–32.) Nem lett teljesen igaza, mert kifogott egy olyan irodalomtörténész recenzenst, akit érdeklődése sokszor átvitt a történettudomány területére. Ez persze nem jelenti azt, hogy ebben a folyóiratban érdemben tudunk foglalkozni egy – amint a címből és az idézetből is látszik – ennyire interdiszciplináris munka történeti vonatkozásaival: ezt a feladatot átengedjük a szakmailag illetékes orgánumnak.

Mit is tartalmaz tehát ez a kötet? A cím és az alcím tökéletesen fedi a tartalmat: Szakály Ferenc valóban a 16. századi Magyarország egyik legfontosabb történelmi (művelődés-, egyház- és irodalomtörténeti)

problémáját kísérli meg vizsgálat alá venni, mégpedig részletes esettanulmányokon keresztül. Aki ismeri a kutatási területet, az jól tudja, hogy az adatok szétszórtsága, a források pusztulása és az előtanulmányok hiánya miatt ez milyen óriási méretű feladat, mennyi munka szükséges ahhoz, hogy valaki ilyen látszólagos könnyedséggel idézhesen szlovák vagy bécsi levéltári forrásokat, vagy éppen kiadatlan török összeírásokat. Azt kell mondanom, hogy a korszak kutatóinak támogatása és segítsége nélkül ez nem is lehetséges; ezért kezdi a szerző azzal a könyvét, hogy fél oldalon keresztül sorolja a kollégák nevét, akiknek köszönetet mond, s akiket bizonyos részekben szinte társszerzőknek tekint.

A mű elején egy prólógus próbálja meg az alapkérdést, mezőváros és reformáció kapcsolatát körüljárni. A „mezővárosi reformáció” fogalmát az ötvenes években szinte egyszerre kezdte el használni Klaničay Tibor és Makkai László; ez a marxista indíttatású gondolat reakció volt a korábbi korszak (egyébként a katolikus egyháztörténet-írásban mind a mai napig tovább élő) felfogására, amely a reformáció terjedését szinte kizárólag a főnemességnek, a „cuius regio eius religio” elvének tulajdonította. Az irodalomtörténet-írásban Horváth János képviselte színvonalasan ezt az előbbi álláspontot, amikor a reformáció irodalmát főúri pártfogók szerint csoportosítva tárgyalta, koncepciója azonban már csak azért is elavult, mert nem ismerte eléggé a korabeli birtokviszonyokat, s Serédi Gáspár pártfogoltjait például a Perényiekhez osztotta be. Szakály Ferenc elsősorban a reformáció szempontjából fontos mezővárosokat próbálta történelmi módszerekkel kiválasztani és meghatározni, az elődök által feltett kérdésre – mezővárosi vagy főnemesi reformáció? – azonban nem válaszolt (mintha egy

halvány „is-is” érződne mégis a fogalmazásából). Valószínűleg igaza van: először alaposan meg kell ismernünk a kort, válaszolnunk kell az egyes esetekben a „hol”, „mikor” és „hogyan” kérdésére, aztán tudunk – ha egyáltalán lehetséges – valamiféle általánosabb következtetést levonni. Jómagam itt csak azokra az esetekre szeretném felhívni a figyelmet, amikor a földbirtokos egyáltalán nem tudta befolyásolni a birtokain élő mezővárosi polgárok hitvallási hovatartozását. Egy ilyen példa ebben a könyvben is előfordul: Nyírbátorban, a református ecsedi Báthory Miklós városában, egészen az ő haláláig tartották a pozícióikat a ferences szerzetesek (400).

A részlettanulmányok sora *A két „pécsi” Schreiber Farkas* című fejezettel indul, amelynek első változata (még egy Schreiber Farkassal) A Janus Pannonius Múzeum Évkönyvében jelent meg. Az idősebb Schreiber egy pozsonyi, majd budai német polgárcsalád (eredetileg Kochaim) tagja volt, aki házassága révén került Pécsre, s rövidesen a város vezető személyisége, több alkalommal városbírója lett. A két király között ingadozó és a törökök fenyegetésében élő város leírásában feltűnik az egyik legfontosabb gazdasági tényező, a marhakereskedelem, amely Szakály Ferenc könyvének valóságos „főszereplője”. Pécs török kézre kerülése (1543) után az idősebb Schreiber nem tudta tovább folytatni kereskedelmi tevékenységét, s a Habsburg-adminisztrációban vállalt állást. Művelődéstörténelmi szempontból sokkal izgalmasabb a fia, aki szintén tisztviselőként, majd tolmácsként kereste a kenyerét, azonban jelentéktelenebb, bizonytalanabb személyiségnek tűnik az apjánál, ugyanakkor becsvágya veszélyes kalandokba sodorta. Ő már protestáns, s mint ilyen az 1550-es évek végén kapcsolatba került Miksa cseh királlyal és Hans Ungnad von Son-

neckkel – az utóbbi osztrák származású evangélikus főnemes fejébe vette, hogy misszionálja a Balkánt. A lehetetlennek tűnő vállalkozás végrehajtására a Moldvai Fejedelemségben lezajlott események adtak egy kis esélyt, ugyanis ott egy görög kalandor, a német protestáns körökben is megfordult Heraclides Jakab szerezte meg a trónt. Ifjabb Schreiber Farkasnak kellett volna összekötnie Miksát és Ungnadot a moldvai udvarral, ezért 1562 végén oda is utazott, azonban a fejedelem magyarországiakból álló környezete ellenségesen és gyanakodva fogadta; letartóztatták, Isztambulba vitték, s csak majdnem egy esztendei huzavona után engedték el. A történetet – más szempontokkal és hangsúlyokkal – eddig is ismerhettük, de Szakály Ferenc az első, aki a magyar és nemzetközi szakirodalom teljes ismeretében foglalta azt össze.

A második nagy fejezet (*Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez*) első változata a Ráday Gyűjtemény Évkönyvében jelent meg, s egy kettős életrajzhoz fest még alaposabb hátteret. Skaricza Máté ugyanis megírta és kiadatta mestere, Szegedi Kis István életrajzát (beleszöve őntudatosan a sajátját is), s ezzel a magyarországi reformáció pótolhatatlan forrását hozta létre. A szerző főként ezt a közismert életrajzot szembesíti a többi forrással, s mivel a hódoltsági reformáció legnevezetesebb alakjáról, a magyar református egyház egyik alapítójáról van szó, ez nem tanulságok nélküli. Szó esik Szegedi Kis makói tartózkodásáról, a temesvári protestánsok 1551. évi kiüldözéséről, Hans Derschwan és hősről 1555-ös laskói találkozásáról. A szerző részletes képet fest Kálmáncsehi mezővárosról (mint kereskedelmi központról) és reformációjáról, Szegedi Kis ottani működéséről és nevezetes fogságba eséséről, amelyet egy bizonyos Furia Albertné Orsolya

asszonynak köszönhetett, aki megsértődött azon, hogy a neve nőstény medvét jelent. Megismerjük a fogoly prédikátor megszabadítóit és támogatóit, valamint az utolsó szolgálati helyet, Ráckevét. Skaricza Mátéval kapcsolatban Szakály Ferenc elsősorban egy datálatlan irodalmi levelének rejtélyét próbálja megfejteni; elveszett műveinek nyomába ered és második peregrinációját tárgyalja; majd a halálának körülményeit kísérli meg tisztázni.

A harmadik nagy részlettanulmány (*Szegedi diaszpórák a XVI. századi Magyarországon*) szintén megjelent már egy korábbi változatban, mint a *Szeged története* első kötetének két fejezete. Ez részben Szeged 1552. évi visszafoglalási kísérletéről, s annak vezérééről, Tóth Mihályról szól, részben a más városokba szétszóródott gazdag szegedi kereskedőkről. A jelenségről azóta már többen írtak: a többségében katolikusnak megmaradt város máshová került fiai a reformáció élharcosai és a protestáns egyházak (főként a református) támogatói lettek, az utóbbiak közül főként a kassaiak és a nagyszombatiak, a Pap és a Szegedi család érdemel figyelmet. A szerző felvonultatja az irodalmi mecénásság minden adatát, talán csak az maradt ki, hogy Szenci Molnár Albert ifjú korában, 1590-ben maga is több hónapot házitánítóskodott Kassán a Pap családnál.

A könyv negyedik fejezete (*Egy hódoltsági parasztpolgár aki beleavatkozott a nagypolitikába: Nagymarosi, majd nagyszombati Trombitás János, 1559–1592*) jelenti a legnagyobb szenzációt, ez a leghosszabb rész, amely egyúttal e könyvben jelenik meg először nyomtatásban. Trombitás János neve itt-ott már korábban is felbukkant a szakirodalomban, de Szakály Ferenc volt az, aki ezt a történetet apró mozaikokból, főként levéltári adatokból összeállítot-

ta. Először (amint azt már megszokhattuk) Nagymaros mezőváros történetének, társadalmának és gazdaságának alapos elemzését olvashatjuk, majd megjelenik a főhős, a kereskedő és városának egyetlen igazán kiemelkedő embere, informális vezetője, aki ráadásul minden jel szerint kettős kém is volt, mert egyaránt jelentett a magyar végvárnak és a budai pasának. A szerző érzéketlenül írja le azt a 16. századi „kémvilágot”, amelyről ilyen részletességgel utoljára talán csak Takáts Sándornál olvashattunk, így nyeri el a Trombitás-ügy is a maga valós dimenzióit. Egy tehetséges és gátlástalan ember portréja bontakozik ki előttünk, aki végül is belebukott élete nagy játszmájába. A vesztét az okozta, hogy ellenségévé tett egy főnemest, a korszak egyik legjobb katonáját, Forgách Simont, s miután átköltözött a királyi Magyarországra, az nem nyugodott addig, amíg ki nem végeztette. A képet tovább bonyolítja, hogy Trombitás antitrinitárius lett, s városát is azzá tette, sőt az erdélyi trónkövetelő Békés Gáspárt is igyekezett támogatni (így avatkozott bele a nagypolitikába). Szakály Ferenc részletesen tárgyalja a hódoltság antitrinitarizmus kialakulását (erre nyilván lektora, Balázs Mihály is ösztönözte), beszél a budai hitvitáról, a Szentháromság-tagadók és a törökök viszonyáról, illetve egy esetleges isztambuli antitrinitárius „lobby” lehetőségéről. Az utolsó alfejezet a végjátékot tartalmazza: Trombitás átköltözött Nagyszombatba, áttért reformátusnak, vizsgálati fogságba került, Pálffy Miklós komáromi provizora lett, majd újabb fogsága után 1592 januárjában kivégezték. Függeléként mindezeket túl még egy több mint harminclapos válogatást olvashatunk az ide vonatkozó, többségében kiadatlan forrásokból.

A kötet utolsó és legrövidebb résztanulmányának (*Egy XVI. századi szponzor gaz-*

dasági hátszaga: Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye) szintén ez az első megjelentése, s egy Félegyházi Tamás által írott könyv támogatójának történeti hátterét kísérli meg – amennyire a hiányos források engedik – felderíteni. Somogyi személye legutóbb Botta István Melius-könyvében került reflektorfénybe, a szerző az eddig is ismert adatokhoz a korabeli (Nyír)Bátor gazdasági, kereskedelmi, társadalmi és művelődéstörténeti viszonyait teszi hozzá.

Az egész könyv egy összefoglaló epilógussal zárul, amelynek témája már általánosabb és történetibb, mint a bevezető prólogusé, nem másról szól, mint a 16. századi magyarországi mezővárosi fejlődés szerepéről és helyéről a magyar történelemben. A szerző – úgy érzi – jóval kedvezőbb képet rajzolt a jelenségről, mint az eddigi szakirodalom, ez azonban csak a polgárosodás gyorsan tovasuhanó reménye, amelyet hamarosan követ a bukás, a katasztrófa.

Mit mondhat még ezek után egy irodalomtörténész recenzens? Mivel ismerni véli a kort, rámutathat az ezerszámra sorjázó adatok közül arra a néhányra, amely szerinte nem állja meg a helyét. Az ilyesfajta korrekciók persze inkább egy lektori jelentésbe valók, s egy ekkora munkával szemben szükségszerűen igazságtalanok – ennek ellenére mégis kikíváncsoznak. Főként egyháztörténettel kapcsolatos kijelentésekről van szó, amelyeket csak röviden sorolok fel cáfolatukkal együtt: a magyarok nem 1542, hanem 1529 után jelentek meg Wittenbergben (29); az 1550-es évek első felében Szegedi Kis István még nem volt helvét irányú (111); a Horváth Márk esetében előforduló „katolikus” formula nem egyedi eset ebben a korszakban, de valószínű, hogy az esküvő ennek ellenére már protestáns volt (113); Thököly Sebestyén nem az evangélikusokat, hanem inkább a reformátusokat és a

kryptokálvinistákat támogatta (297); Forgách Simon és Imre nem a lutheranizmus elkötelezett hívei: mindkét nagy protestáns felekezettel segítettek, Simon fia, Mihály bevalóan református volt, Imrének szerepe lehetett a vizsolyi Biblia kiadásának megszervezésében, s az ő pártfogoltjuk volt Siklósi Miklós, aki Nagymarost reformátussá tette (278, 323); Ecsedi Báthory Istvánról ezzel szemben nem tudjuk, támogatta-e az első teljes nyomtatott magyar Bibliát, akkor sem, ha ez így „közismert” (388), s Rimay János az ő kamarása volt, nem Báthory Miklósé (390).

Túllépve recenzióm eme kis fullánkján, nem marad más hátra, mint hogy lélekben megemlejem a kalapom Szakály Ferenc teljesítménye láttán. Könyve kétségkívül a Humanizmus és Reformáció sorozat egyik legkiemelkedőbb darabja, valóságos enciklo-

pédiája a 16. századi Magyarországnak. Fontos történelmi és művelődéstörténeti kérdéseket vet fel, soha nem látott részletességű esettanulmányokkal igyekszik azokat megválaszolni, majd az elmondottakat a magyar történelem távlatába állítja. Feladta a labdát a korszak kutatóinak, s meg kell majd erőltetni magunkat, ha le akarjuk ütni azt. A történész kollégák között van néhány, aki ehhez hasonlóan ismeri ezt a különös századot (a tragikusan korán elment Barta Gáboron kívül Bessenyei József és Pálffy Géza), az irodalomtörténészek között azonban (beleértve magamat is) nyoma sincs egy ilyen monográfia vagy akár cikkgyűjtemény előkészületeinek. Legyen ez a mű (melynek szerzője méltán lépett a közelmúltban az akadémikusok közé) számunkra is bátorítás és biztatás.

Szabó András

ESTERHÁZY PÁL: AZ EGÉSZ VILÁGON LÉVŐ CSUDÁLATOS BOLDOGSÁGOS SZŰZ KÉPEINEK RÖVIDEDEN FÖLTETT EREDETI

(Nagyszombat, 1690), hasonmás kiadás, Knapp Éva – Tüskés Gábor és Galavics Géza tanulmányával, Budapest, Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 1994, 6 + [217] + 8 l., 118 t. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 30).

Esterházy Pál (1635–1713) politikusi, közigazgatási, de írói, mecénási szerepéről is számos könyv, tanulmány jelent meg a kilencvenes években. Személyéhez sok szálon kötődnek a politika- és gazdaságtörténeti vizsgálódások mellett a színház-, a zene-, a képzőművészet-, a könyvtörténeti, vagy éppen az elmúlt évtizedben lendületet vett Zrínyi-kutatások is. A legutóbbi negyed évszázadban az egyház-, de elsősorban a valástörténeti forrásfeltárásoknak és feldolgozó munkának helyet adó művelődéstörténeti kutatásokban is külön fejezetek szólnak azoknak az évtizedeknek magyar nádoráról, amelyekben eldőlt Magyarország Habsburg

Birodalomhoz való tartozásának mikéntje, és eldőlt a magyar művelődés sorsa is. Mint a király után az országban a legfontosabb politikai tényező, a nádor közjogi hatalmánál és anyagi erejénél fogva olyan udvartartást tudott kialakítani, amely művelődéspolitikai programokat nélkül is követendő és sokak által követett példát mutatott gyakorlatával.

Knapp Éva és Tüskés Gábor tanulmánya Esterházy nádor első nyomtatásban is megjelent könyvének kialakulástörténetét, forrásait mutatja be a szerzőktől megszokott aprólékossággal. Számba vették a mű kéziratot előfogalmazványait és ebből kialakí-